

Галина КОВАЛЬЧУК

Книгознавча наука в контексті роботи з бібліотечними фондами книжкових пам'яток

У статті розглядаються теоретичні питання книгознавства та історії книги зокрема, методологічні проблеми книгознавчого вивчення книжкових пам'яток. Підкреслено специфіку історико-книгознавчих досліджень у спеціалізованих відділах рукописів, стародруків та рідкісних видань бібліотек, особливості книгознавчої науки в рамках бібліотечної справи. Узагальнено термінологічні дефініції понять «рідкісна», «цінна» книга, «книжкова пам'ятка» та критерії їх визначення.

Кожна наука, за висловом П. Флоренського, це система термінів. Додамо, що кожна дисципліна, якщо вона претендує на статус самостійної науки, повинна мати свій об'єкт, предмет і термінологію. При цьому рівень розробленості термінології в першу чергу свідчить про зрілість тієї чи іншої науки.

Історія наук свідчить, писав О. Г. Фомін¹, що спочатку вивчалися окремі предмети, явища, поодинокі питання і лише згодом, інколи через значний проміжок часу, виникало прагнення звести до системи окремі встановлені факти, розрізнені спостереження й таким чином конструювати ту чи іншу науку. Конструювання наукового знання передбачає обґрунтування його основних складових частин: об'єкта, предмета, складу, структури, методів, понятійного апарату у їх єдності й цілісності як певної системи. Ядром кожного наукового знання є його теорія, котра виявляє, формує і обґрунтовує принципи, способи, методи науково-пізнавальної, дослідницької та практичної діяльності. Об'єкт науки – це ті факти, предмети, явища, які складають певний клас речей, що підлягають дослідженню. Відповідно, під предметом науки розуміють сукупність проблем і завдань, що вирішуються наукою.

Розвиток книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства на всьому шляху їх існування взаємопов'язаний і становить єдиний історико-еволюційний процес. Книгознавство – найбільш загальне значення для сукупності знань про книгу як про матеріальний предмет. Воно вже не є комплексною наукою; цю стадію свого розвитку воно вже пройшло. Це комплекс споріднених наук, об'єктом яких є книга як річ матеріальної культури, а предмети дослідження в них різні². Таким чином, об'єктом книгознавчого знання служать усі факти і явища книги та книжкової справи, а також усі напрями книгознавчої діяльності, тобто всі види рукописної та друкованої книги (видань), усі процеси і форми

книжкової справи, в тому числі бібліотечно-бібліографічної, діяльність з їх організації та вдосконалення. Під предметом книгознавства слід розуміти сукупність проблем і завдань, пов'язаних з виявленням суті, закономірностей існування, розвитку, зміни форм книги та книжкової справи.

Книга, накопичуючи думки та зображувальний матеріал, передає від епохи до епохи, від народу до народу досягнення людської культури та цивілізації. За твердженням сучасної московської дослідниці К. І. Яцунок, одна з гіпотез сучасної науки полягає в тому, що фундаментальною базою культури будь-якого суспільства є його семантичне поле, значна частина якого представлена у вигляді сукупності текстів, які використовуються в даному суспільстві³. Отже, книгознавство може по праву бути віднесеним до числа наукових дисциплін, безпосередньо пов'язаних з культурологічною проблематикою. Це переконливо довів, зокрема, відомий книгознавець О. С. Мильников⁴.

Книгознавство – прикладна, функціональна наука. Але в кожній прикладній науці є фундаментальна проблематика, тобто проблематика сутнісних досліджень, які забезпечують необхідний саморозвиток науки, що тільки за таких обставин і при умові, якщо володіти досягнутими теорією знаннями будуть також і управління, і практики, стає реальною продуктивною силою⁵.

Книгознавча наука (у міжнародній термінології її найчастіше називають більш старим терміном – бібліологія⁶), як, втім, і всі дисципліни суспільного циклу, стоїть сьогодні перед необхідністю радикального оновлення, пошуку та виявлення нової парадигми – цілісної системи поглядів і уявлень, що логічно пов'язані між собою і адекватно відбивають процеси в книжковій

³ Яцунок Е. И. Книжные памятники Российской Федерации: аспекты реализации подпрограммы // Библиотекосведение. – 2001. – № 5. – С. 12.

⁴ Мильников А. С. Книговедение и культура // Книга: Исследования и материалы. Сб. 57. – М., 1989. – С. 5.

⁵ Беловицкая А. А. Книга – это развившая себя до совершенства вторая сигнальная система // Книжное дело. – 1992. – № 2. – С. 7.

⁶ Люльфинг Г. Книговедение // Проблемы общей теории книговедения. – М., 1978. – С. 23–24.

¹ Фомин А. Г. Книговедение как наука: История и современное состояние. – Л., 1931. – С. 7.

² Черняк А. Я. История книги как наука (Опыт конструирования научной дисциплины) // Книга: Исследования и материалы. Сб. 59. – М., 1989. – С. 58.

Ковальчук Галина Іванівна, канд. іст. наук, зав. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.

справі. Вона повинна служити для створення повного та історично достовірного уявлення про суспільну, культурну, наукову функції книги в кожну окрему історичну епоху. В історичному плані питання про функції книги є суттєвим, тому що воно визначає специфіку власне історико-книгознавчого підходу до книжкової продукції епохи, яка вивчається. Методологічну основу розвитку історико-книгознавчих досліджень складає філософія історії книжності. Відчутне філософське підґрунтя має і найбільш явне питання книгознавства – якість книги. Що таке «хороша книга»? Відповідь на це питання очевидна в практичній діяльності на інтуїтивному рівні, але досить складна на науковому рівні⁷. Виявлені в процесах виробництва й використання книги проблеми можна оцінити та вирішити за допомогою методів кваліології – науки про якість, яка охоплює філософські, соціально-психологічні, технологічні, економічні та інші аспекти якості⁸. Всі показники якості книги умовно розділяють на фізичні та змістовні. Величина фізичного руйнування залежить від технології виготовлення книги, якості поліграфічних матеріалів, умов користування книгою та її зберігання. Серед змістовних показників якості – релевантність (відповідність книги цільовому та читацькому призначенню), інформативність, читабельність (рівень наочності, зрозумілості, сприйняття й доступності інформації), книжковий дизайн. Вивчення будь-якої системи, у т. ч. «книга–якість», неможливе без глибокого проникнення в її структуру, оскільки структура визначає оформлення елементів у систему.

Окремі книзі чи групі книжок властиві характерні особливості, проте, як наголошував О. С. Мильников⁹, з неї не завжди роблять потрібні висновки. Стосовно цінних та рідкісних книжок, у т. ч. друкованих, абсолютно необхідним є їх поперимірникове вивчення. Існує думка, що в рукописній книзі можливі різночитання, а в друкованій вони ролі не грають. Але кожен примірник може мати помітки, наліпки, вкладки, інші особливості, які вирізняють цей примірник, а може й весь тираж або його частину – так, багато стародруків мають варіанти, певні, інколи суттєві, відмінності в наборі, в ілюстративному оформленні тощо. Питання про читацьке користування інформацією стосовно старих книжок вирішується в т. ч. і завдяки власницьким записам на примірниках.

Книгознавця не цікавить зміст твору як такий – його цікавить певний зміст у певній формі: конкретний примірник, видання, серія, видавничий репертуар, книжкове зібрання. Отже, методичною базою власне книгознавчого дослідження є аналіз самих книжкових пам'яток, тобто їхнє матеріально-технічне втілення у поєднанні зі змістом і складом твору. Тільки таким чином можуть бути накопичені ознаки, що характеризують книгу тієї чи іншої епохи в цілому, типові для пев-

⁷ *Магазаник Л. Э.* Содержательный анализ книговедческих категорий // Книга и культура: Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения. Секция общих проблем книговедения. – М., 1988. – С. 24–26.

⁸ *Гавенко С.* Про кваліологію книги // Друкарство. – 1996. – Липень–жовтень. – С. 1.

⁹ *Мильников А. С.* Книговедческие методы в источниковедении // Мат. Первой Всесоюзной науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 89.

них категорій книги. І тільки шляхом такого аналізу виявляються дрібні чи великі відхилення від норми або індивідуальні риси, що можуть свідчити про особливості виробництва, обставини виходу, побутування книги тощо. Такого роду аналіз часто дозволяє встановити факти та закономірності книжкового світу, а інколи й факти історії культури чи взагалі не задокументовані, чи лише побічно засвідчені. Наприклад, книгознавцю потрібно вивчати такі елементи книги, як бібліографічні матеріали в книжках XIX ст., списки передплатників. Базуючись на цих списках можна зробити надзвичайно цікаві висновки. Але це можливо, повторюємо, лише на основі широкого й комплексного вивчення, завдяки якому виявляються системи ознак, типових для книги кожної даної епохи, з одного боку, і для певних категорій книг незалежно від епохи – з другого¹⁰.

Таким чином, книгознавство насамперед користується історичними методами пізнання, з метою знайти адекватне місце книги в ряду досягнень культури. Оскільки ці пізнання можуть бути розповсюджені на сучасність і майбутнє, вони можуть набувати характеру аналітичної і навіть прогностичної науки. Книгознавство існує не само по собі; наслідки вивчення історії книги повинні впливати на видання та оформлення книжок і розвиток книжкової справи в наш час і в майбутньому.

Серед методів, що застосовуються в книгознавчих дослідженнях, можна назвати соціологічний, статистичний, наукового прогнозування, економічного аналізу тощо. Окреме місце займають функціональний та бібліографічний методи. За першим з них вивчення книги розглядається як цілісне явище, з урахуванням усіх її елементів; дослідження книги відбувається у взаємодії з читачем (дійсним або уявним). Користуючись цим методом, виявляють роль і місце книги в житті суспільства, її завдання та мету, культурну й наукову сутність книги. Бібліографічний метод полягає у вивченні, аналізі та оцінці творів друку на основі їх «зовнішніх даних». Бібліографічний метод дослідження має ту кардинальну відмінність від книгознавчого, що він, як правило, обмежується лише ресстрацією тих чи інших особливостей видань, відмовляючись від будь-яких висновків, хоча б вони були на поверхні.

Суто книгознавчим є друкарський (типографський) метод дослідження, коли книжка вивчається як пам'ятка матеріальної культури, твір поліграфічного мистецтва, що дозволяє виявити цінність і здійснити ідентифікацію видання чи пам'ятки писемності на підставі зовнішніх і внутрішніх елементів її оформлення: оправи чи обкладинки, шрифту, розміщення тексту, орнаменту, ілюстрацій та ін. У книгознавстві прийняті також аналітико-тематичний та типологічний методи вивчення книжкової продукції (до уваги беруться тематичний склад, типи та види видань), що застосовуються для дослідження цілих книжкових комплексів – у рамках одного чи групи видавництв, різних галузей знання, за той чи інший період історії. Всі названі методи можна застосувати до вивчення книги в 3-х основних аспектах її побутування: 1) окремого, одиничного примірника;

¹⁰ *Варбанец Н. В.* Вопросы методики исследования и книговедческие науки // Первая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 86.

2) у вигляді зібрання книг; 3) як книжкового репертуару певної історичної епохи¹¹. Зокрема, вивчення фондів і каталогів також передбачає використання загальних методів, притаманних книгознавству.

Важливість поєднання теоретичного та історичного моментів у освітленні книгознавчих проблем відзначалася неодноразово. Зокрема, ще М. В. Здобнов підкреслював, що «без раціональної теорії не може бути й раціональної практики, оскільки теорія є слідством історичних узагальнень колективного досвіду»¹². Книга як спосіб універсального відбиття дійсності є глобальним засобом інформації про розвиток культури людства. Проте розгляд всієї книжкової продукції в ретроспективі під кутом зору лише інформативності призводить до практичних та історичних прорахунків.

Теоретичні основи сучасної історії книги як галузі книгознавства певною мірою впливають на дослідження в галузі спеціальних дисциплін історичного книгознавства. Об'єктом історії книги є сама книга в історичному процесі її розвитку. Вивчення історії книги має і джерелознавче значення, оскільки книга – всеосяжне джерело, документ епохи. У цьому смислі історія книги має деякі риси допоміжної історичної науки.

І в історії книговидання, і в історії бібліотек, а також в інших дисциплінах можна збагатити досліджувану проблематику, як наголошував польський дослідник К. Мігонь¹³, якщо застосувати понятійний апарат загальної функціональної історії книги. Так, в історії друкарства, наприклад, позитивні наслідки матиме не концентрація уваги на біографічних або технологічних подробицях, а розробка таких проблем, як типологія видання, роль книговидання, книжковий репертуар тощо. В історії бібліотек на першому плані повинна знаходитись не історія створення та обладнання бібліотек або управління ними, а характер бібліотечних зібрань, форми користування книжками, фактична функція бібліотек. Загальний інтерес викликають, як правило, дослідження бібліотек певних учених, бібліофілів, що були не просто збирачами: ці бібліотеки відбивають дух епохи.

Предметом історичного книгознавства, як справедливо зазначала Н. В. Варбанець¹⁴, є дослідження тих категорій видань і примірників, які самі по собі, незалежно від змісту чи стану тексту (а інколи й від повноти примірника), за різними ознаками (епохою виникнення, способом виробництва, особливою роллю в історії книги, в історії культури чи громадського життя, оформленням, особливостями своєї долі) мають значення історичних першоджерел і пам'ятників (пам'яток), тобто того, що умовно визначається поняттям «рідкісна» книга. Оскільки це значення в усіх випадках властиве саме даному виданню чи даному примірнику (або категорії видань чи примірників), то й специфіка книгознавчого підходу до досліджень пов'язана з матеріальною автен-

тичністю першоджерел, і найдосконаліші відтворення можуть мати лише допоміжне значення (на відміну від текстологічного чи історико-джерелознавчого вивчення, яке в принципі може ґрунтуватися на відтвореннях і публікаціях). Так, стосовно видань XV ст. значення має їх кількість, тематичний репертуар, друк, облік шрифтів та орнаментики, зшивка зошитів, розташування набору та окремих елементів. Аналогічні прийоми роботи поширені і на книжки – історичні пам'ятки інших епох.

З часом і історико-культурні фонди загалом набувають функцій джерел, тобто самі стають об'єктом вивчення історії та культури. На перший план у формуванні таких фондів виходить функція відбору або експертизи цінності окремої книги чи зібрання в цілому. Можна вважати, що дослідження історії книги, якими займаються відділи стародруків та рідкісних видань, на сьогодні має вже риси самостійної історико-книгознавчої науки. Її об'єкту притаманний історизм.

Для створення надійної джерельної бази, що задовольнить потреби історика книги і книжкової справи, необхідно перш за все визначити обсяг поняття «джерело» стосовно до історико-книгознавчих досліджень. Вважаємо, що це, насамперед, самі книги як матеріальні пам'ятки духовної культури, весь історично сформований репертуар рукописної та друкованої книги. Крім того, допоміжними джерелами можна вважати опубліковані та архівні документи галузі в широкому розумінні, статистичні матеріали, відповідну наукову літературу, мемуари, щоденники, бібліографічні посібники, каталоги бібліотек та ін.

Погляд на книгу як історичне джерело утвердився серед істориків книги в 90-х роках¹⁵. Викликаний він був насамперед практикою опису рукописної книги, якій найбільш притаманні якості історичного документа й, одночасно, книги, адже в бібліотечній практиці постійно виникали питання: які зшитки описувати як актові документи, що поєднані оправою для кращого зберігання, а які як рукописні книги. Кодиколого-джерелознавче і в повному обсязі історико-культурологічне визначення рукописної книги належить Л. А. Дубровіній. За її дефініцією, «рукописна книга – окремий вид комплексного історичного джерела, який створювався у сукупності зовнішньої та внутрішньої книжкової форми і змісту на основі єдиних за походженням та призначенням ідеї, структури, технології, мистецтва, а також єдиної мети, яка обумовлюється його соціальними функціями»¹⁶. Рукописна книга завжди унікальна, неповторна, і в зв'язку з цим апріорі є рідкісною й цінною.

Форма книги, що залежала від тих чи інших матеріалів, економічних та технічних можливостей виробництва, але у великій мірі диктувалася й функцією книги, здавна входить до сфери книгознавства. Форму книги визначає також вид письма, шрифт і немовні знаки – наукова символіка, ноти та ін., їх еволюція та значення, а не їхній зміст. І книжкова графіка, художнє оформ-

¹¹ Баренбаум И. Е. Место библиотековедения и библиографоведения в системе книговедения // Мат. Первой Всесоюзной науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 43–46.

¹² Здобнов Н. В. История русской библиографии до начала XX в. – М., 1955. – С. 9.

¹³ Мигонь К. Проблемы исторического книговедения // Проблемы общей теории книговедения. – М., 1978. – С. 79.

¹⁴ Варбанець Н. В. Там само.

¹⁵ Франчук Є. І. Еволюція поняття «книга» як об'єкта книгознавства та джерелознавства // Український археографічний щорічник: Нова серія. Вип. 3/4. Український археографічний збірник. Т. 6/7. – К., 1999. – С. 395–399.

¹⁶ Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 27.

лення, мистецтво книги в цілому є об'єктом книгознавства в певному аспекті – як частина форми книги¹⁷. Сьогодні демонстрація кращих зразків книг, зокрема давніх, має сприяти випуску нових книжок високої якості.

Історико-книгознавчий підхід передбачає висвітлення книжкової продукції будь-якої епохи через призму тієї ролі, яку вона грала в свій час, і адресується, окрім книгознавців, насамперед, історикам культури. Слід підкреслити, що узагальнююче вивчення книжок – історичних першоджерел і пам'яток – можливе лише в процесі робіт по опису відповідних бібліотечних зібрань, і чим вони багатші, тим більший матеріал дають для дослідницьких узагальнень. Від книгознавчої насиченості каталогів таких зібрань у прямій залежності – рівень вторинних історико-книгознавчих робіт. Саме у цьому полягає одне з найважливіших завдань книгознавців бібліотечної справи.

Книгознавча наука в рамках бібліотечної справи має свої специфічні задачі, зумовлені практичними цілями підвищення ефективності бібліотечної справи. Проте це не зводить наукову роботу книгознавців-бібліотекарів до прикладної, оскільки передбачає різномірний науковий пошук. Як зазначала Т. І. Кондакова, саме практична діяльність по формуванню, збереженню й пропаганді книжкових пам'яток служить фактичною основою для вирішення методологічних, історіографічних та джерелознавчих проблем історії книги як наукової дисципліни, для дослідження проблем цінної книги (книжкової пам'ятки) як специфічного аспекту дослідження книги в бібліотеках та ін.¹⁸ Таким чином, робота з бібліотечними фондами книжкових пам'яток – вид книгознавчої діяльності в бібліотечній справі, предметом і метою якої є забезпечення книгознавчими засобами процесу існування фондів, направленість на задоволення читацьких потреб.

В основу розподілу фондів на основні та історико-культурні, що по суті є фондами пам'яток історії та культури, у більш вузькому сенсі – фондами книжкових пам'яток – було покладено принципи колекційності та ретроспективності фонду, розуміння його як об'єкта історичних кодиколого-книгознавчих досліджень, а також музейно-архівні форми зберігання, як довели вітчизняні дослідниці Л. А. Дубровіна та Л. В. Муха¹⁹. Стародруки та рідкісні видання давно вже набули значення класичних колекцій бібліотечного типу.

Головним завданням відділів стародруків та рідкісних видань у галузі книгознавства є створення джерельної бази для книгознавчих досліджень, тобто продумане, планомірне формування колекцій, на підставі яких дослідники різних галузей знань зможуть вести наукові дослідження. У свою чергу робота з рідкісними й цінними виданнями передбачає поглиблене вивчення їхньої історії. Результатом цього вивчення є науково сформовані за книгознавчими ознаками фонди книжкових пам'яток, а також – як наслідок – карткові, друко-

вані, електронні каталоги, картотеки, наукові статті та монографії²⁰.

Саме слово «рідкісний», як подає його академічний словник української мови²¹, має такі основні відтінки: який трапляється, буває рідко; незвичайний; який виділяється серед інших своїми якостями, властивостями; чудовий.

Варто підкреслити, що книга, відома лише у кількох примірниках (рідкісна), може мати цінність, якщо вона важлива й користується попитом; у протилежному випадку вона має незначну цінність, незалежно від того, скільки примірників існує. Зведені національні каталоги, бібліографічні репертуари, що створюються в багатьох країнах, згодом дадуть уявлення про кількість збережених примірників тих чи інших видань у найбільших бібліотеках світу, і ця інформація дуже потрібна для визначення рідкісності та цінності книжки.

Кожна книжка – складне й різнобічне явище, для якого рідкісність є лише однією з рис, однією з характеристик. Для визначення цінності книжки рідкісність є далеко не першочерговим пунктом, хоча «з погляду вічності» в крупних державних сховищах (зокрема, у національних бібліотеках) для повноцінного репертуару певної епохи варто зберігати примірники видань, відсутніх в інших книгозбірнях.

Загальновизнаним критерієм визначення рідкісних видань (не торкаємось рукописних книг, які, як ми вище домовились, всі є унікальними, неповторними) є їхня давність. Отже, книжки якого хронологічного періоду потрібно вважати стародрукованими? Безперечно, нижня межа – дата виникнення друкарства (середина XV ст.), бо весь комплекс стародруків становить виключний інтерес як початковий етап друкованої книжності – явища, значення якого в історії цивілізації важко переоцінити. Але верхні межі застосування терміну у різних країнах не співпадають – найчастіше XVII ст. або XVIII ст. – різниця 100 років! Раніше загальноприйнятим було вважати стародрукованими видання, випущені до 1700 р., тепер – до I чверті XIX ст., коли відбувалися суттєві зміни в технології друкарства та виробництві паперу й на зміну наполовину ручному виробництву прийшла механізація.

Окрім загальноприйнятого терміну «стародрук» інколи вживається термін «першодрук», який є не досить чітким і найчастіше застосовується для визначення перших видань, надрукованих у даному регіоні, іншими словами – це книжки, випущені в країні протягом певного періоду після виникнення на її території книгодрукування. Так, у Болгарії, наприклад, у 1806–1878 рр.²² Для України – з 1574 по 1800 р. включно²³. Як слушно зазначав Я. Д. Ісаєвич, для української книги така хронологічна межа має додаткове обґрунтування, оскільки саме в кінці XVIII ст. – 1798 року – вийшов друком перший твір нової української літератури – «Енеїда»

²⁰ Работа с редкими и ценными изданиями: Методические рекомендации. – М., 1985. – С. 3.

²¹ Словник української мови. – К., 1977. – Т. 8. – С. 557.

²² Старопечатная книга // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 517.

²³ Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у Львівських збірках (1574–1800) / Уклад Ф. П. Максименю. – Львів, 1975. – 128 с.; Ісаєвич Я. Д. Львівські видання XVI–XVIII ст.: Каталог. – Львів, 1970. – С. 1.

¹⁷ Мигонь К. Наука о книге. – М., 1991. – С. 87.

¹⁸ Кондакова Т. И. Роль книговедения в системе библиотек СССР // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиотечного знания. – М., 1988. – С. 2.

¹⁹ Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція. – К., 1997. – С. 4.

І. П. Котляревського. До числа українських стародруків слід зараховувати також книжки, видані в Україні різними мовами, не лише українською чи церковнослов'янською. На пильну увагу книгознавців заслуговують і видання, що вийшли за межами України, але були призначені для українських читачів, наприклад, книги, надруковані Ш. Фіолем у Кракові 1491 р. Для повного уявлення про історію вітчизняних стародруків і для контролю над їх збереженням необхідно взяти на державний облік усі наявні примірники стародруків, не поділяючи їх на дублетні.

У книгознавстві є ще терміни, що до певної міри є синонімом рідкісної – унікальне видання, унікальним, унікальна книга, унікальним – книга, відома лише в одному або максимально в двох-трьох примірниках; примірник видання, єдиний у своєму роді, завдяки індивідуальним особливостям, що має літературне, наукове, художнє значення (наприклад, з рукописними авторськими правками, позначками видатного історичного діяча і т. п.)²⁴. Так, унікальним є видання «Азбуки» І. Федорова, тоді як, скажімо, його ж видання Острозької Біблії не є, строго кажучи, унікальним, хоча це безперечно дуже цінне видання – перше повне видання Біблії слов'янською мовою, і як всі стародруки, може впевнено вважатися цінним. А от примірник цього ж видання з т. зв. «віленськими листами» – 18 аркушів, надрукованих дрібнішим шрифтом – надзвичайна рідкісність. Або інший приклад: з історії бібліографії відомо, що видання праці С. О. Венгерова «История новейшей русской литературы» (СПб., 1885) було знищено в тиражі. Примірник цього видання, якщо його буде знайдено, вважатиметься унікальним. Відомо, що в 4-х примірниках зберігся «Катехізіс» Лаврентія Зизанія, що друкувався у Москві 1626–1627 рр., але так і не був випущений у світ. Дуже рідкісна і т. зв. Аннінська Біблія, тираж якої було знищено 1769 р.²⁵

Стосовно видань XIX–XX ст. (тобто не стародруків) усвідомлено, що далеко не всі видання (а іноземні для вітчизняної культури й XVIII ст.) можна віднести до цінних. У зв'язку з цим формування відповідних зібрань у бібліотеках виявлялося досить складним.

Співробітники відділу рідкісної книги Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна довели, що унікальний або абсолютно рідкісний характер конкретного примірника (чи сукупності примірників) визначається його індивідуальною долею, незалежно від рідкісності видання і навіть повноти примірника. Значимість його обумовлюється культурно-історичною, художньою або видавничо-друкарською цінністю: примірники чи цілі бібліотеки, що належали видатним історичним особам, зі слідами їх роботи, дарування, екслібрисами, помітками історичного характеру; примірники, оправлені відомими палітурниками, пам'ятки інтролігаторського мистецтва; надруковані на особливих матеріалах книжки, розфарбовані від руки; коректурні чи пробні відбитки, необрізані, цензурні примірники

²⁴ Унікальное издание // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 552.

²⁵ Немировский Е. Л. Вукол Михайлович Ундольский // Книжное дело. – 1995. – № 4–5. – С. 77.

тощо²⁶. Стосовно примірників, що належали до складу історично цінних бібліотек, джерелознавче значення має не лише наявність у даного власника того чи іншого видання, але підбір бібліотеки в цілому, характер поміток, оправи, тому цінність примірників підвищується їхньою сукупністю, навіть у тих випадках, коли бібліотека була розпорошена по різних книгозховищах.

Ставленню до книги як до живої сутності, розкриттю різноманітних зв'язків людини і книги, пізнанню книги як феномену культури вчить бібліофілість, яке можна певною мірою вважати також книгознавчою галуззю. Бібліофілість як соціокультурне явище виникло й розвивалося, здійснюючи свою основну функцію – виявлення й збереження книжкових пам'яток. Багатовікова історія бібліофілість – це, часто, історія спасіння книжкових скарбів²⁷.

Перший інтерес до бібліофіліської книги намітився у Франції ще у XVIII ст., що було пов'язано з багатьма факторами: розквітом мистецтва гравюри, винаходом особливих сортів паперу, виникненням вишуканого кола досвідчених цінителів і кристалізацією принципів колекціонування²⁸. Самого терміна ще не було, але частина тиражу могла друкуватися з деякими змінами, що робило дані примірники бажаними для знавців. Наприклад, могла змінюватися кількість гравірованих ілюстрацій та віньєток, вони могли навіть різнитися змістом або ступенем закінченості; об'єктом пошуків колекціонерів були примірники, віддруковані на веленовому папері, котрий ввозили з Англії в кінці XVIII ст. Зародження власне бібліофіліських видань слід віднести до XIX ст., коли в Європі починають використовувати для таких видань японський та китайський папір; до частини тиражу могли додавати окремі сюїти ілюстрацій або навіть малюнки автора. Головним же було вироблення системи сертифікації – всі примірники строго обмеженого тиражу обов'язково нумеруються, для окремих замовників випускають іменні примірники. На початку XX ст. з'являються книжки, створені художником від початку до кінця – в повному сенсі авторські видання. Вони створюються спочатку у Франції найвидатнішими художниками; тираж їх не перевищує 250–300 примірників. З часом одержує розповсюдження новий, так би мовити, стандарт бібліофіліських видань: м'яка обкладинка не наклеюється на книжковий блок, а обіймає сфальцьовані, але не зброшуровані аркуші.

Бібліофілість не належить до якоїсь галузі бібліології. Воно включає різні прояви любові до книги – від створення «бібліофіліської» книжки й збиральництва до психологічних і суспільних причин та наслідків цього феномену. На думку відомого польського книгознавця К. Мігоня, бібліофіліський аспект у книгознавстві – продуктивна дослідницька ланка, що допомагає вияви-

²⁶ Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1) / ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Отдел редкой книги. – Л., 1968. – С. 25–28.

²⁷ Петрицкий В. А. Библиофильство и пропаганда книжных памятников // Книга: Исследования и материалы. Сб. 66. – М., 1993. – С. 246.

²⁸ Севастьянов А. Книга – аристократ, или что такое «библиофильское издание»? // Книжное обозрение. – 1992. – 2 октября. – № 40.

ти різноманітність ролі і значення книги²⁹. І саме бібліофільські видання ХІХ–ХХ ст. найбільше підходять до нашої теми; вони безперечно є різновидами рідкісних та цінних видань.

Ще одним різновидом незвичайних, а отже рідкісних і цінних видань можна вважати мініатюрне видання, розмір якого не перевищує, як правило, 100x100 мм, набране і віддруковане невеликими за розмірами шрифтами. Є гіпотеза, що цей термін було введено В. М. Ундольським, який був одним з перших колекціонерів мініатюрних книжок³⁰. Так, описуючи одне з таких видань – «Молитвослов краткий», надрукований у Києві 1738 р. в 1/32 частку аркушу, В. М. Ундольський зазначав: «Навряд чи якась друкарня може змагатися в мініатюрних виданнях з Київською. Всі вони рідкісні <...>. Це наші Альди і Ельзевіри»³¹.

Активну діяльність з розкриття наповнення поняття «цінна» книга й, одночасно, з уточнення профілю комплектування розгорнув у 80-х рр. науково-дослідний відділ історії книги, рідкісних і особливо цінних видань (Музей книги) ДБЛ (нині – РДБ) у Москві. Цьому передували теоретичні напрацювання співробітників відділу, численні виступи на книгознавчих та бібліографічних конференціях, у тому числі ІФЛА, створення методичних рекомендацій з відбору, ідентифікації та опису різних категорій рідкісних видань, цілий ряд теоретичних статей у спеціальних періодичних виданнях та збірниках, написання дисертацій тощо.

Аналізуючи зібрання книжок ХІХ–ХХ ст. з Музею книги РДБ, вчені розглянули його з позицій книгознавчої термінології, під кутом зору: цінна книга як частина загального поняття «книга»; роль її компонентів, змісту, процесів створення та побутування у перетворенні в «цінну» книгу та ін. До числа цінних було віднесено ті видання ХІХ–ХХ ст., які відбивають найвищі досягнення суспільного розвитку в соціально-політичній, економічній, технічній, науковій, естетичній та інших галузях; книги, що є пам'ятками подій і епох величезної історичної значимості, фіксують важливі етапи життя класичних творів у суспільстві та книги, що служать унікальними джерелами для вивчення широкого кола важливих суспільних явищ³². Книга вважається цінною, якщо має одну чи одночасно кілька названих характеристик.

Була зроблена спроба ранжування: книги, цінні на рівні видання в цілому (було опубліковано досить довгий перелік груп книг ХІХ–ХХ ст., цінних на рівні видань), і книги, цінні на рівні окремих примірників. Так, умови побутування можуть зробити книгу цінною незалежно від того, який твір (класичний чи пересічний) у ній надруковано.

У загально-бібліотечній практиці найважливішими (і в цьому плані цінними) є найновіші видання, найбільш повні, що мають сучасний науковий апарат і т. п., які дещо зменшують значення попередніх видань. На відміну від них цінність рідкісних видань та примірників

²⁹ Мигонь К. Наука о книге. – М., 1991. – С. 93.

³⁰ Немировский Е. Л. Вукол Михайлович Ундольский // Книжное дело. – 1995. – № 4–5. – С. 77.

³¹ Відділ рукописів РДБ, ф. 704, карт. 22, № 2, арк. 26.

³² Работа с редкими и ценными изданиями: Методические рекомендации. – М., 1985. – С. 12.

(хоча вона далеко не завжди обернено пропорційна їх новизні) визначається іншими ознаками, котрі не залежать від безпосередньої актуальності змісту, наукового апарату та ін., і повторних перевидань не знижується. А для деяких хронологічних періодів і видів продукції вичерпна наявність перевидань становить особливу цінність, як і наявність перекладів різними мовами³³.

На сьогодні ознаками цінності книги вважаються етапність, унікальність, пріоритетність і меморіальність³⁴. Етапність характеризує книгу не тільки як документ, що адекватно і одномоментно відбиває найважливіші переломні етапи суспільного розвитку, але і як їх безпосередню приналежність і невід'ємну частину (книги Великої французької революції, Великої Вітчизняної війни та ін.). Унікальність відрізняє книгу як єдину в своєму роді, що збереглася в одному примірнику чи з індивідуальними особливостями, які мають наукове або історичне значення (автографи, додатки, записи власників, малюнки). Пріоритетність характеризує книгу як перше за часом видання творів класиків науки і літератури, інших творів, що мають принципово важливе значення для історії та культури, суспільно-політичного розвитку; пріоритетність стосується також перших зразків різних технік друку та книжкового оформлення. Меморіальність співвідносить книгу з життям та працею видатних особистостей, діячів держави, науки та культури, з роботою наукових та творчих колективів, а також з важливими історичними подіями та пам'ятними місцями. Колекційність характеризує книгу з точки зору її приналежності до колекцій, що мають властивості важливого історико-культурного об'єкта.

Важливими залишаються кількісні критерії цінності – малорозповсюдженість та рідкісність, проте застосовувати їх потрібно з урахуванням хронології та соціально-ціннісних властивостей книги. Обидва терміни – рідкісна й цінна – із самого початку їх запровадження не могли задовольнити ні вчених, ні практиків, оскільки в цих термінах були закладені властиві й самій книзі невизначеність і багатозначність.

Слово «книга» в нашій мові багатозначне. Ми називаємо книгами і певні тексти, і конкретні втілення цих текстів у матеріальну форму десятків несхожих один на одне видань, цілі тиражі таких видань і окремі примірники. «Книга–текст» набуває повноцінного існування у вигляді «книги–речі». Для переходу від автора до читача текст потребує спеціального розмноження, пристосованого до його розміщення, збереження й використання. Книга є невичерпно багатим предметом історико-культурних і практичних досліджень. Цілком погоджуємось з відомим дослідником мистецтва книги Ю. Герчуком³⁵: вона не може бути пізнаною в межах однієї якоїсь науки. Дійсно, книга – скарбниця інформації, особлива форма її організації і накопичення; книга є засобом спілкування, активним учасником соціального й культурного життя; книга – це технічна конструкція, пред-

³³ Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1) / ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Отдел редкой книги. – Л., 1968. – С. 24.

³⁴ Положение о книжных памятниках Российской Федерации: Проект. – С. 5–6.

³⁵ Герчук Ю. Художественная структура книги. – М., 1989. – С. 6.

мет масового виробництва, товар; книга також є продуктом художньої творчості. Кожен з цих пізнавальних, соціальних, культурних, технічних, економічних, художніх та інших аспектів книги ставить перед дослідниками особливі завдання й потребує своєї методики.

Слід підкреслити, що в книгознавстві досі немає єдиного формулювання такого, здавалося б, простого поняття, як книга. Лише в хрестоматійній книжці М. Ф. Яновського наведено більше п'ятидесяти формулювань³⁶, а скільки було зроблено після нього! У 70–80-х рр. з'явилося багато нових спроб дати вичерпне формулювання цього поняття, і кожен дослідник прагнув дещо змінити, поправити, уточнити попереднє твердження, висловити його по-своєму. Але при цьому всі дослідники погоджуються, що сутність книги полягає у фіксації смислової інформації з метою збереження передання її в часі і в просторі³⁷. Найголовнішим було погодження визначення книги як діалектичної єдності соціальної інформації, семіотичної та матеріальної (конструктивної) форми її представлення³⁸; матеріально-конструктивне розуміння форми книги – як закономірний результат (наслідок) книготворчої діяльності, зумовлений сукупністю суспільно-історичних умов, у яких вона здійснюється³⁹; характеристика процесу створення книги, за межами якого виявляється написання опублікованого в ній твору⁴⁰. Дуалізм історії книги як науки полягає в тому, що, з одного боку, вона є частиною книгознавства, а з другого – частиною історичної науки. Так, книжка з техніки є пам'яткою не лише книжкової культури певної епохи, але й розвитку технічної думки і виробництва у відповідний період⁴¹. Те саме можна сказати й про історію бібліотечної справи, бібліографії, книгознавства. Всі ці галузі історичної науки дуалістичні.

Дуалістичність книги породжує певні труднощі в її вивченні як цілісного феномена. Книга виникає внаслідок книготворчої діяльності, тобто діяльності по специфічному матеріальному втіленню твору. Проте твір складає хоч і основний, але не єдиний компонент її змісту. Давно з'ясовано і неодноразово доведено, що книга є одним з різновидів матеріального існування твору, побудованого в знаковій системі писемності, не порушує єдності твору і способу його матеріального існування – видання⁴². Іншими словами, книга є особливим компонентом культури, що в рівній мірі виступає як

³⁶ Яновский М. Ф. О книге: Опыт анализа понятия «книга». – К., 1929. – 188 с.

³⁷ Баренбаум И. Е. Функциональный подход и его применение в книговедении // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 123.

³⁸ Гречихин А. А. Типологическая модель русской книги на начальном этапе ее развития // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 31.

³⁹ Омеляничук С. П. О содержании книговедческой категории «книга»: «Издание в процессе движения» // Ленин и книга. – М., 1980. – С. 8.

⁴⁰ Ляхов В. Н. Очерки теории искусства книги. – М., 1971. – С. 105–108.

⁴¹ Черняк А. Я. История книги как наука (Опыт конструирования научной дисциплины) // Книга: Исследования и материалы. Сб. 59. – М., 1989. – С. 55–56.

⁴² Яцунок Е. И. О содержании понятия «ценная книга» применительно к издательской продукции XIX–XX вв. // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 118.

продукт і матеріального, і духовного виробництва⁴³. Як тільки текст стикається з друкарським верстатом і його розтиражують, він стає безсмертним, навіть за умов невеликого накладу. Існують бібліотеки, є бібліофіли, і ніхто не може знати, де і за яких обставин «впливе» колись надрукований текст. Можливо, за сторіччя він стане літературною сенсацією, можливо, через два сторіччя хтось напише про нього наукову працю.

Від усвідомлення природи й сутності книги, від розуміння дійсного змісту категорії «книга» залежать практичні наміри, рішення й професійні дії на всіх рівнях матеріально-предметних форм існування книги і конкретно-історичних форм книжкової справи.

Отже, характеристика книги складається не лише зі значення змісту твору, який в ній опублікований, а головне – несе інформацію про книжкову культуру певної епохи. Цінність примірників, що складають фонди відділів рідкісних видань, можуть визначатися історичною цінністю видання, а також історичною цінністю певного примірника, як вже зазначалося. Крім того, цінність примірника залежить від його повноти, збереженості та загального фізичного стану, від характеру пізніших нашарувань, які не становлять історичного чи естетичного значення. У плані історичної цінності видання найбільшу рідкісність становлять примірники, максимально близькі до свого первісного (видавничого, книготоргового) вигляду, включаючи оправу (обкладинку, суперобкладинку), обріз берегів, форзац, видавничі та книготоргові оголошення, наклеєні етикетки певної книгарні тощо.

Незважаючи на те, що в сучасному книгознавстві термін «рідкісна» книжка активно вживається, бібліотекарі відповідних відділів давно відмовились від тільки кількісного критерію як головного і обов'язкового⁴⁴, розглядаючи його в сукупності з історико-культурним значенням видання. Надійно зберігати, захищати та пропагувати книжкові скарби можна лише спираючись на достатньо обґрунтоване знання того, що ж саме в майже неоглядних, за висловом С. І. Вавілова, «книжкових Гімалаях» безумовно заслуговує збереження навіки, адже зберігати й пропагувати всі книжки, що колись вийшли в світ, неможливо фізично.

У науковій літературі існує поняття «пам'ятка культури», різновидом якої, без сумніву, є книжкова (чи книжна) пам'ятка. Взагалі пам'ятник або пам'ятка – ціннісна категорія, що охоплює результати людської діяльності, котрі у високій мірі відбили культуру та історичні особливості тієї чи іншої епохи і внаслідок цього стали об'єктом ціннісного ставлення⁴⁵. Таким чином, книга розглядається в ряду інших пам'яток історії та культури – наукових, літературно-художніх, зображувальних, архітектурних, музейних – але як особлива пам'ятка⁴⁶. Її

⁴³ Мильников А. С. Книга и культура // Книга и культура: Сб. – М., 1979. – С. 8.

⁴⁴ Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 4.

⁴⁵ Дукельский М. Ю. Терминологические проблемы музейного предмета // Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 34.

⁴⁶ Яцунок Е. И. Проблемы создания единого фонда книжных памятников страны // Книга: Исследования и материалы. Сб. 64. – М., 1992. – С. 38.

специфіка визначається, знов-таки, сутністю книги як єдності опублікованого твору і способу його матеріального існування.

Цей термін – «книжкова пам'ятка» (рос. «книжный памятник») – було запропоновано у 80-х роках ХХ ст. Науково-дослідним відділом рідкісної книги (Музей книги) РДБ, який розробляє загальні принципи й порядок формування, організації, зберігання й використання книжкових пам'яток. Розробки НДВ рідкісних книжок РДБ є основою для роботи з фондами книжкових пам'яток незалежно від їх географічного розташування та відомчої приналежності, ними із вдячністю користуються співробітники спеціалізованих відділів бібліотек на всьому пострадянському просторі.

Дуже важливим було з'ясування питання, що відносити до книжкових пам'яток, а також визначення їх статусу (центральні, регіональні, місцеві), і взагалі: наскільки правомірним є виділення книжкових пам'яток у складі бібліотечних фондів.

Книжкова пам'ятка втілює у собі літературні, художні, наукові та інші пам'ятки; крім того, вона несе інформацію про те, де, коли, ким їх надруковано, прокоментовано, ілюстровано, поліграфічно відтворено відповідно до поставлених завдань і об'єктивних можливостей, тобто інформацію про книжкову культуру часу і ширше – про відбиття у кожному конкретному виданні сучасної йому історії та культури суспільства⁴⁷.

Безперечно, будь-яка книга є пам'яткою історії та культури свого часу. Проте мова йде все-таки про відбір і дбайливе збереження певної категорії видань. І тут дослідники знов зіткнулися з повною невизначеністю цих питань. Якщо розглянути відповідні Закони і підзаконні акти СРСР 70–80-х років, коли названі проблеми начебто активно розроблялися, дійдемо висновку, що тема була лише означена, проголошена, але не вирішена. От як було конкретизовано визначення документальних пам'яток (в т. ч. книжок) у Законі СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» 1976 р. (ст. 5 I розділу): акти органів державної влади і органів державного управління, інші писемні та графічні документи, давні та інші рукописи і архіви, рідкісні друковані видання.

Насправді система принципів, за якими ті чи інші книжки можуть бути віднесені до «пам'яток історії та культури», склалася, як ми бачили, давно, і наше завдання не відкривати їх, а представити в чіткому вигляді.

В усвідомленні цього поняття дуже важливою є відповідь на питання, що саме становить цінність ви-

дання. Якщо рукописна книга завжди унікальна, неповторна, то друкована, в принципі, повинна бути однаковою в усіх примірниках тиражу. Таким чином, пам'яткою історії та культури є: 1) всі примірники тиражу, що збереглися, якщо саме видання визнано пам'яткою друку; 2) особливий примірник видання, що саме не є пам'яткою; 3) примірники друкованої продукції, що входять до історично складеного комплексу – бібліотеки установи, вченого, бібліофіла – і оцінюються як пам'ятки лише в рамках цього комплексу, оскільки в такому зібранні, з одного боку, відбивається епоха, а з другого – особистість збирача. Формуючи принципи відбору книг-пам'яток, кожна бібліотека повинна враховувати ці параметри.

Параметрами цінності стають найрізноманітніші характеристики книги: сам факт публікації твору в певних історичних умовах, соціальна орієнтація книги, рівень текстологічної та редакторської підготовки, довідкового апарату, художнього оформлення, поліграфічного виконання⁴⁸.

Історико-культурне й наукове значення книжкових пам'яток багатоаспектне і поліфункціональне⁴⁹. У них відбиваються й через них розкриваються закономірності розвитку національних культур і світової культури; виражаються особливості та специфічні риси культурного процесу тих народів, які давно пішли зі сцени історії. Книжкові пам'ятки, як відзначає В. А. Петрицький, виявляють не лише багатобарвність духовного життя тієї чи іншої історичної епохи, але й служать наочним свідченням рівня розвитку матеріальної культури. За їх зовнішнім виглядом, за способом фіксації інформації дослідник може судити про характер не лише поліграфічного виробництва, але й суміжних виробництв – паперового, хімічного, машинобудівного тощо. Таким чином, книжкові пам'ятки – це своєрідні віхи часу, за якими історіку культури надається можливість вести відлік подій, що визначили розвиток як національної, так і світової історії та культури. У книжкових пам'ятках міститься дійсно універсальна можливість збереження й передачі від покоління до покоління колективної пам'яті людства у всіх видах його творчої діяльності. В. І. Вернадський підкреслював, що саме завдяки друкарству стало можливим розповсюдження по всьому культурному світу знання, «добытого много раньше, но остававшегося уделом немногих ученых трудов мудрецов»⁵⁰.

⁴⁸ Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Методические рекомендации. – М., 1997. – С. 4–5.

⁴⁹ Петрицкий В. А. Библиофильство и пропаганда книжных памятников // Книга: Исследования и материалы. Сб. 66. – М., 1993. – С. 244–252.

⁵⁰ Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М., 1981. – С. 103.

⁴⁷ Кодак Н. Ф. Книга как комплексный референт историко-психологических образований // Актуальные проблемы оптимизации обслуживания читателей: 10-я науч. конф. Научной б-ки ТГУ: Тез. докл. – Тарту, 1986. – С. 40–42.